



انتشارات
۲۱

۱۴۰۴

قم، خیابان دورشهر، خیابان سمیه، پلاک ۱۵
انتشارات ادبیات
کدپستی: ۳۷۱۵۸ / ۱۵۹۳۱
تلفن: ۰۲۵ + ۳۷۷۳۲۰۱۱
نمابر: ۰۲۵ + ۳۷۷۳۲۰۱۲

این کتاب مجموعه‌ای است از بیش از چهل مقاله بلند و کوتاه که به مناسبت سی‌امین سال تأسیس کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران گرد آمده است. عنوان «سال سی» برگرفته از شعر فردوسی «بسی رنج بردم در این سال سی»، اشاره‌ای به سه دهه تلاش پیوسته در راه پاسداشت میراث مکتوب است.

مطالب این مجموعه، گاه روایت‌هایی است از تاریخ کتابخانه‌های کوچک و بزرگ، و گاه تأملاتی درباره ناشران، کتابداران و سنت‌های کتاب‌دوستی در ایران. شماری از مقالات نیز به تجربه‌های شخصی نویسندگان در مواجهه با کتاب و کتابخانه پرداخته‌اند.

کتابخانه تاریخ (تأسیس در مهرماه ۱۳۷۴)، از مجموعه کتابخانه‌های تخصصی شهر قم است که با حمایت علمی و فرهنگی دفتر حضرت آیت‌الله‌العظمی سیستانی و پشتیبانی حجت‌الاسلام والمسلمین شهرستانی بنیان نهاده شده است.

این مجموعه، هم یادمانی است برای سه دهه تلاش بی‌وقفه، و هم سندی ارزشمند در مطالعه تاریخ نهاد کتاب و کتابخانه در ایران معاصر، برای آنان که به فرهنگ، حافظه تاریخی و سرمایه‌دانی این سرزمین دل بسته‌اند.



انتشارات ادبیات

سال سی

کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران
مجموعه مقالات سی‌امین سال تأسیس

به کوشش
رسول جعفریان



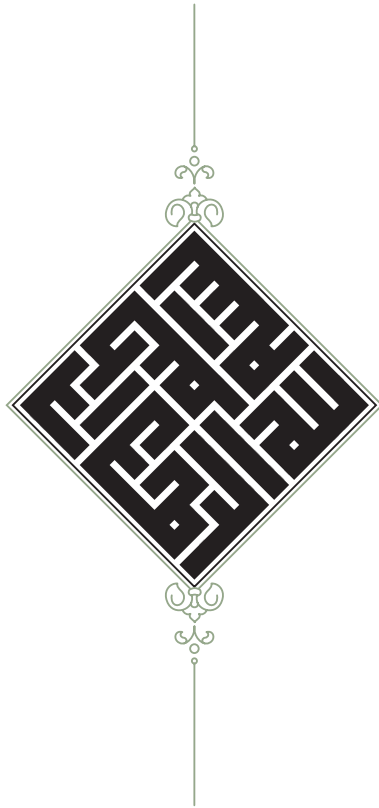
مجموعه مقالات سی‌امین سال تأسیس
کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران

در مهرماه ۱۳۷۴ خورشیدی

به کوشش
رسول جعفریان



9 786229 723180



سرشناسه: جعفریان، رسول، ۱۳۴۳ -

Jafariyan , Rasul

عنوان و نام پدیدآور: سال سی: مجموعه مقالات سی‌امین سال تأسیس کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران در مهرماه ۱۳۷۴ خورشیدی / به کوشش رسول جعفریان.

مشخصات نشر: قم: انتشارات ادبیات، ۱۴۰۴.

مشخصات ظاهری: ۷۲۰ ص.: مصور، نمونه.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۷۲۳۱-۸-۰

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

عنوان دیگر: مجموعه مقالات سی‌امین سال تأسیس کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران در مهرماه ۱۳۷۴ خورشیدی.

موضوع: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران (قم)

موضوع: کتابخانه‌ها -- ایران -- مقاله‌ها و خطابه‌ها

Libraries -- Iran -- Addresses, essays, lectures

رده بندی کنگره: Z۸۴۵

رده بندی دیویی: ۰۲۷/۰۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۱۰۰۴۶۱۴۷



مجموعه مقالات سی‌امین سال تأسیس
کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران
در مهرماه ۱۳۷۴ خورشیدی

به کوشش
رسول جعفریان



نشر ادبیات

سال سی

مجموعه مقالات سی امین سال تاسیس
کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران

در مهرماه ۱۳۷۴ خورشیدی

به کوشش: رسول جعفریان
استاد دانشگاه تهران

ناشر: نشر ادبیات
امور هنری: استودیو "هاما"
نوبت و تاریخ چاپ: اول، اردیبهشت ۱۴۰۴
چاپ و صحافی: چاپخانه بوستان کتاب
شمارگان: ۲۵۰ نسخه قیمت: ۹۰۰۰۰۰۰ تومان
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۷۲۳۱-۸-۰

حق چاپ و انتشار مخصوص و محفوظ نشر ادبیات است.
نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از نشر ادبیات ممنوع است.

قم، خیابان دورشهر، خیابان سمیه، پلاک ۱۵
ناشر ادبیات
کد پستی: ۳۷۱۵۸ / ۱۵۹۳۱
تلفن و نمابر: ۰۲۵ + ۳۷۷۳۲۰۱۱
همراه: ۰۹۱۲۲۵۱۹۹۰۱
erad1364@gmail.com

مرکز پخش: تهران، خیابان انقلاب، خیابان فخر رازی، شماره ۳۳، پخش دوستان

مرکز فروش

تهران: خیابان انقلاب، ابتدای خیابان دانشگاه، کتابفروشی توس

فهرست مطالب

- ۹ درآمدی بر مقالات سی سالگی کتابخانه تاریخ.....
- ۱۱ خاطراتی از رویدادهای کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران
رسول جعفریان
- ۲۱ پیکار مقدس نوشتن برای نجات نسل جوان از ۱۳۴۴ تا ۱۳۵۷ خورشیدی.....
رسول جعفریان
- ۴۹ آشنایی با تاریخچه کتابخانه دبیرستان حکیم نظامی قم.....
مجید داداش نژاد
- ۶۷ اسناد کتابی در بایگانی دبیرستان حکیم نظامی قم.....
سید رضا باقریان موحد
- ۹۳ خاطرات یک نوجوان از کتابخانه‌ها و کتاب‌فروشی‌های قم.....
سید رضا باقریان موحد
- ۱۱۵ دو یادداشت و گزارش درباره کتابخانه‌های عمومی شهر قم از ۱۳۵۴ و ۱۳۶۰.....
عمید قمی | عبدالرحیم عقیقی بخشایشی
- ۱۲۵ زندگی با کتاب.....
محمد کریم اشراق
- ۱۴۱ گفتگو درباره کتابخانه تخصصی تاریخ.....
رسول جعفریان

- تجارب استاد محمدعلی مهدوی راد از کتاب‌فروشی‌های قم ۱۵۵
محمدعلی مهدوی راد
- نگاهی گذرا به کتابخانه آیت‌الله العظمی گلپایگانی^(ره) ۱۹۱
اسماعیل راه‌نورد
- تاریخچه گروه تاریخ مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی «نور» ۲۰۷
محمدعلی رحیمی ثابت
- خاطرات کتاب و کتابخانه و ... یک سند با ارزش ۲۱۷
محمد برکت
- کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی^(ره) از چشم نسخه‌پژوهان و فهرست‌نگاران ۲۲۹
بنت‌الهدی موحدی محب
- کتابخانه مؤسسه مکتب اسلام ۲۵۷
محمد مهدی هادی‌به
- کتابخانه مرکز تحقیقات بنیاد امام مهدی^(عج) (کتابخانه آیت‌الله شیخ عباس حائری تهرانی) .. ۲۶۹
محمد مهدی هادی‌به
- دستورالعمل ارزیابی کتابخانه‌های عمومی در سال ۱۳۶۴ ۲۷۵
سید رضا باقریان موحد
- شرح حال خودنوشت محمدحسین بن ابراهیم جیلانی حائری ۲۸۷
ابوالفضل حافظیان
- نقدی بر کتاب «نهضت روحانیون ایران» ... درباره شرکت زنان در انتخابات ۲۹۹
رحیم روح‌بخش
- از کتاب‌فروشی حافظ تا نشر روح: خانواده زین‌الدین ۳۱۵
عبدالله آفاق
- چند نکته درباره کوی سفیداب و مدرسه مؤمنیه قم ۳۲۵
جواد بشری
- خان‌بابا مشار: پیشگام کتاب‌شناسی و واقف فرهنگی ۳۳۹
طیبه حاج‌باقریان

- ۳۶۵ فعالیت انتشارات انصاریان از سال ۱۳۴۸ تا ۱۴۰۳ش.....
محمدحسین انصاریان
- ۳۷۷ تأسیس گروه تاریخ در بنیاد باقرالعلوم در سال ۱۳۶۸ش. و خاطرات دیگر.....
عبدالمجید ناصری داوودی
- ۳۹۱ کاتبان دلیجانی.....
سعید اصغری
- ۴۱۵ قصیده در گرامیداشت سی‌امین سالگرد تأسیس کتابخانه تاریخ اسلام و ایران.....
حسن رجبیان
- ۴۱۹ کتابخانه آیت‌الله حائری^(ره)، کتابخانه مدرسه فیضیه.....
حسن رجبیان
- ۴۳۵ کتابخانه‌ها و کتاب‌فروشی‌های شهر میانه.....
عبدالرحیم ابادری
- ۴۴۳ بناهای باقی‌مانده از عصر صفوی در آنجدان.....
محسن اسماعیلی آنجدانی
- ۴۶۷ ارزیابی دفتر ثبت معاملات سال‌های ۱۲۹۹ تا ۱۳۰۲ کتابخانه مدرسه مروی تهران.....
امید رضائی
- ۴۸۱ نگاهی تاریخی به سیر تحولات کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی^(ره).....
اسماعیل راه‌نورد
- ۵۰۳ چند دهه کتاب‌ورزی من.....
سیدسعید میرمحمدصادق
- ۵۰۹ کتابخانه‌های قم در یک نگاه.....
محمدکاظم رحمتی
- ۵۱۳ پراکنده‌هایی از تاریخ کتابخانه تخصصی تاریخ.....
علیرضا ابادری
- ۵۳۵ خاطرات من از کتابخانه تخصصی تاریخ.....
فرشته کوشکی

- از قم تا تورنتو؛ کتابخانه تخصصی تاریخ، پلی به سوی دانش ۵۴۵
نصیرالکعبی
- کتابخانه دارالتبلیغ اسلامی ۵۶۳
ابوالفضل عربزاده
- تاریخ کتابخانه حرم حضرت معصومه (س) ۵۷۹
فرشته دارابی
- نگاهی گذرا به کتابخانه مؤسسه امام صادق (ع) ۵۹۷
فتاح نقی پور
- گفتگو با تدوینگر فنخا ۶۲۹
مصطفی درایتی
- آشنایی با کتابخانه مدرسه رضویه ۶۴۵
محمدصادق جعفری
- کتاب فروشی طهران و مدیر مشروطه خواه آن (حسین پرویز) ۶۶۹
مهرداد فردیار
- وضعیت قراردادهای نشر کتاب دینی در پنج دهه اخیر (گفت و گو) ۷۰۱
رضا استادی

چند نکته درباره کوی سفیداب و مدرسه مؤمنیه قم

جواد بشری*

مقدمه

از مراکز علمی یا کانون‌های تجمع کتاب و طالبان علم در قم در روزگار صفوی تا عهد حاضر، باید از مدرسه مؤمنیه در محله «سفیداب» یاد کرد. خود محله سفیداب، بخشی از محله بزرگ سنگ‌بند بوده که ابتدای آن بقعه شاهزاده احمدقاسم و طالار/تالار^۱ و باغ غیاث‌آباد، و انتهایش آب‌انبار حاج حسن (نزدیک چهل‌اختران)، کوچه طالار/تالار، مسجد امام زین‌العابدین^(ع)، گذر سفیداب و مدرسه مؤمنیه بوده است.^۲ می‌توان حدس زد که دست‌کم بخشی از محله سنگ‌بند همان دهکده باستانی مالون بوده و محله‌های مجاور آن، مستقل از قاعده کلی تشکیل محلات قدیم قم، بعد از قرن نهم و دهم هجری بر شالوده دهکده مالون، در اطراف ارگ دولتی قم شکل گرفته است.^۳ محله سفیداب نیز خود دارای چند بخش، و دست‌کم از عهد ناصری به بعد مشتمل بر دو «گذر» بوده است: یکی گذر کنونی که به ثبت ملی نیز رسیده و به نام «گذر سفیداب» شناخته می‌شود، و دیگری که به کوچه «خان‌ها» می‌رفته و کمتر از نیم قرن پیش تخریب شده است.

خانه آیت‌الله سید رضا بهاء‌الدینی ابتدای گذر سفیداب بوده و تکیه کوچکی نزدیک آن قرار داشته که

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران (motun.irani@yahoo.com; j.bashary@ut.ac.ir)

۱. درباره این تالار یا دولت‌خانه، ر.ک. محلات قدیم قم، صص ۴۰۴-۴۰۵.

۲. همان، صص ۴۶، ۴۰۳. در تقسیم‌بندی محلات قم، گرامی سعی کرده از دسته‌بندی نویسنده اواخر قاجار و اوایل پهلوی، یعنی مفلس قمی (۱۳۰۵-۱۳۶۷ق.) متابعت کند (ر.ک. تحفة الفاطمیین فی ذکر أحوال قم و القمیین، ج ۲، صص ۳۴۷-۳۴۹).

۳. محلات قدیم قم، صص ۴۰۳-۴۰۴؛ تاریخ قم، حسن بن محمد قمی، ص ۴۵، پانویس ۱، ص ۶۵، پانویس ۳، ص ۶۰۶، پانویس ۴، ص ۶۱۵، پانویس ۴. در واقع این دیه/ده، در اوایل عهد اسلامی و در روزگار حضور اشعریان، وارد قلمرو شهری قم شده است (ر.ک. تاریخ قم، حسن بن محمد قمی، ص ۸۹: «و تمامی اراضی ممتجان و مالون و جلنبدان، قصبه بلده قم گشتند، تا بعضی از صحاری قزدان و سکن و جمر و کمیدان»).

به نام «تکیه گذر سفیداب» شناخته می‌شده است. خود گذر سفیداب، بعد از کوچه حکیم قرار دارد، و از گذرهای آباد و پر رونق قم به حساب می‌آمده که سر چهارراه یا چهارکوچه واقع شده بوده است. سمت راست گذر، کوچه باغ بوده که اکنون مسکونی شده، و سمت چپ گذر نیز به کوچه زینیه (اکنون: کوچه شهید جمشیدی)، شمال به محله سر حوض و جنوب به مسجد زین العابدین^(۴) منتهی می‌شده است.^۱

یکی از افراد مهم مرتبط با این محله که در تاریخ کتاب‌فروشی‌های قم لازم است همواره از او یاد شود، غلامعلی آزادگان (۱۲۹۱ - ۱۳۵۴ ش.) است که سابقه کتاب‌فروشی او در چهارراه بازار، به عهد پهلوی اول بازمی‌گردد.^۲ طبق توصیف گرامی، منزل پدری غلامعلی آزادگان، در کوچه بن‌بست رویه‌روی مدرسه علمیه مؤمن‌خان (مدرسه مؤمنیه) قرار داشته است.^۳



■ تصویر ۱. گذر سفیداب متعلق به دهه هشتاد از قرن خورشیدی سابق (برگرفته از: شجره‌نامه خاندان بزرگ برقی، ص ۲۰)

خوشبختانه از «سفیداب»، دانسته‌های مفیدی از روزگار قاجار در دست است. یکی از این دانسته‌های بسیار سودمند، در منبعی ثبت شده که با عنوان «کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم» ابتدا در قم‌نامه (۱۳۶۴ ش.) به صورت عکسی به چاپ رسیده^۴ و سپس با خوانش احمدی

۱. محلات قدیم قم، ص ۴۲۶.

۲. درباره او، عجالتاً ر.ک. «کتاب‌فروشی‌های قم تا ۱۳۵۷ ش.»، صص ۱۳۱ - ۱۳۲.

۳. محلات قدیم قم، صص ۴۲۰ - ۴۲۱. چنین است عین نوشته او درباره این کوچه و ساکنین آن در دوره معاصر: «کوچه بن‌بست رویه‌روی مدرسه علمیه مؤمن‌خان: در این کوچه خانه مرحوم کربلایی حسن نیک‌گفتار (کچ‌پز) بود. پسرانش: حاج‌رضا (پدر شهید)، و حاج‌محمد. خانه مشهدی مرتضی اعصاب [کذا؛ ظ: عصار] معروف به داش‌مشدی هم در این کوچه بود. او عضاری بزرگی رویه‌روی میدان کهنه داشت. فقط یک پسر داشت به نام میرزا غلامعلی آزادگان، کتاب‌فروش چهارراه بازار و ساکن تکیه یزدی‌ها».

۴. قم‌نامه (مجموعه مقالات و متون درباره قم)، صص ۱۷۳ - ۲۴۵.

رهبریان - روستایی در سال ۱۳۹۷ ش. عرضه شده است. طبق این منبع مهمّ عهد ناصری (متعلّق به سال ۱۲۸۵ ق. / ۱۲۴۷ ش.) که جزئیاتی حاصل از سرشماری خانه‌به‌خانه محلات را در بر دارد، «گذر سفیداب» و بخش‌های وابسته به آن جمعاً دارای ۱۹ باب دکان بوده و ظاهراً خود این محلّه در آن روزگار به «سرسفیداب» و چند بخش دیگر تقسیم می‌شده است.^۱ محلّه سفیداب دارای حمامی نیز بوده که طبق تصریح همان منبع، «از بناهای عهد خاقان خلدآشیان [= فتحعلی شاه قاجار]، و ملکی است»^۲؛ حمامی که دیگر وجود ندارد و «الان زمین شده است»^۳.

درباره مدرسه مؤمنیه

یکی از مدارس مهمّ قم در محلّه سفیداب که سابقه تأسیس آن به عهد صفوی بازمی‌گردد، «مدرسه مؤمنیه» است. بی‌تردید بهترین نوشته درباره این مدرسه همان توصیف استاد مدرّسی طباطبایی در اواسط دهه پنجاه خورشیدی قرن سابق، در تربت پاکان است که در اینجا ابتدا توصیف ایشان، به دلیل کامل بودن و داشتن ایجاز لازم، عیناً نقل می‌شود:

«بنای اصلی مدرسه مؤمنیه قم از آثار میرزا محمّد مؤمن خان اعتمادالدوله وزیر اعظم شاهسلطان حسین است که آن را در سال ۱۱۱۳ ق. با چهل و دو حجره بنیاد نموده و املاک و مستغلاتی چند بر آن وقف داشته است. میرزا محمّد مؤمن خان اعتمادالدوله فرزند حیدرخان فرزند زینل خان شاملو است که پیش‌تر ایشک آقاسی باشی دیوان بوده و در نوروز سال ۱۱۱۰ ق. پس از عزل میرزا طاهر واقعه‌نویس به وزارت شاهسلطان حسین رسیده و در اواخر جمادی‌الثانی ۱۱۱۶ ق. در مشهد درگذشت. نام و سرگذشت مختصر و نمونه شعر او با عنوان «مؤمن شاملو نواده زینل خان» در تذکره نصرآبادی هست. در همان جا سرگذشت کوتاه و نمونه شعر برادر او «محمّدجعفر بیگ» نیز دیده می‌شود. او را فرزندی بوده است به نام محمّدقلی بیگ که در سال ۱۱۲۳ ق. به حکومت هرات منصوب گردید. محمّدباقر بن محمّدحسین طیب مشهور به غلام مکتون شرح ذهبیه (طب الرضا) خود را به نام همین محمّد مؤمن خان اعتمادالدوله ساخته است. نام او در دستورالملوک و جاهایی دیگر نیز هست. بنای مدرسه مؤمنیه چند سال پیش تجدید شد. سردر پیشین مدرسه کتیبه‌ای داشت از کاشی خشتی که تا این تجدید باقی بود و در متن آن، این ابیات به نستعلیق زرد نوشته شده بود:

در زمان شه ستاره شیم	آسمان طبل و آفتاب علم
الذی صاح حکم نافذه	عن سواد القلوب قم یا غم
خسرو عهد و داور دوران	شاه گیتی و قبله عالم
ساخت این مدرسه سپهر اساس	که ازان شد بنای دین محکم

۱. کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم، سرشماری جمعیت عهد ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۸۵ ق.)، به انضمام کتابچه‌های

سیاقی - دیوان شهر قم (قرن ۱۲ - ۱۳ ق.) و مقدمه‌ای در علم سیاق، ص ۱۹۳.

۲. همان، ص ۱۸۶.

۳. همان، ص ۱۸۶، پانویس ۷.

شیخ محمدحسین ناصرالشریعه (۱۲۷۲ - ۱ مرداد ۱۳۳۹ ش.) نیز - که گزارش خوبی از این مدرسه در عهد پهلوی اول به دست داده (کتاب او در ۱۳۲۴ ش. به چاپ رسیده) - درباره آن نکاتی افزوده است:

«مدرسه مؤمنیه یا تحویلخانه که محمد مؤمن نام شاملو در سلطنت شاه سلطان حسین صفوی ساخته است، در محله سنگ سیاه واقع است و از قرار مذکور در ایام سلاطین سلف گاهی مخزن علیق و تحویل اجناس به سپاهیان بوده، از این جهت مشهور به تحویلخانه شده، گویند دارای کتابخانه مهمی بوده که به تاراج رفته و فعلاً بی اهل و مخروبه است و با تعمیر ممکن است آنجا را آباد و طلبه نشین نمود. عجب آن که در این چند سال با این که جا برای طلاب علوم دینیہ تنگ بود و خانه برای آن‌ها اجاره می نمودند آنجا را تعمیر و مسکون ننموده اند. در سردر آن اشعاری است که ماده تاریخ آن اینست: «بهترین مدارس عالم» (= ۱۱۱۳ ق.)^۱».

کتابخانه مدرسه مؤمنیه پس از بازسازی

در دوره معاصر، آیت الله العظمی مرعشی این مدرسه را بازسازی کرده و اکنون همچنان فعال است؛ و به همین مناسبت است که گاه به نام «مدرسه مرعشیّه» شناخته می شود. کتابخانه مدرسه نیز به دستور همایشان احیا و راه اندازی شده و کتاب‌هایی خطی و چاپی بر آن وقف شده که باید آن را کتابخانه دوم مدرسه (متفاوت از کتابخانه اولیه که قدمتی صفوی داشته) دانست. محل نگهداری دست‌نویس‌هایی که در این کتابخانه دوم بر مدرسه وقف بوده نیز در دهه‌های قبل تغییر یافته که به دلایل آن اشاره خواهد شد. نگارنده اطلاعی از دست‌نویس‌هایی که احتمالاً از روزگار صفوی یا قاجار بر مدرسه مؤمنیه وقف شده ندارد. در واقع آیت الله العظمی مرعشی پس از بازسازی مدرسه، شماری دست‌نویس و تعداد زیادی کتاب چاپی بر آن وقف کرده تا باعث رونق علمی آن مجموعه باشد، اما بعدها دست‌نویس‌ها مجدداً به کتابخانه مرعشی انتقال یافته است. دقیقاً روشن نیست که در آن میان آیا دست‌نویس یا دست‌نویس‌هایی از وقفیات احتمالی صفوی نیز وجود داشته یا نه. باری، آنچه اکنون دانسته است آن است که دست‌نویس‌های وقفی آیت الله العظمی مرعشی بر مدرسه مؤمنیه در روزگار ما، پس از وقف به همت شیخ رستم ففقازی سامان یافته و صیغه وقف بر آن‌ها جاری شده است (اگر این تحلیل درست باشد). چنان‌که تصویر آن خواهد آمد، آیت الله العظمی مرعشی مهر مستطیل جدیدی بر دست‌نویس‌های وقفی خویش حک کرده که سجع آن چنین است: «وقف کتابخانه عمومی مدرسه مؤمنیه، تحت نظر حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، قم - کوی سفیداب» (ر.ک. سطور بعدی). بعدها این دست‌نویس‌ها به همراه برگه‌ای الصاق شده به ابتدای هر دست‌نویس - که نشان‌دهنده تعلق اولیه آن‌ها به کتابخانه ثانوی یا همان کتابخانه احیاشده مدرسه مؤمنیه است - به کتابخانه مرعشی انتقال یافته است. در این مجال، تنها به برخی از این دست‌نویس‌های انتقال یافته از مدرسه مؤمنیه به کتابخانه مرعشی در فهرس کتابخانه مرعشی برخورد شد، که از آن جمله است دست‌نویس‌های

۱. تاریخ قم، شیخ محمدحسین ناصرالشریعه، ص ۱۶۳.

شماره ۱۱۰۷۶، ۱۹۵۷۸ و ۲۳۳۵۲ که بنابر اطلاعات ثبت شده در فهرست کتابخانه، این دست‌نویس‌ها «وقف کتابخانه عمومی مدرسه مؤمنیه، تحت نظر حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، قم کوی سفیداب» بوده است.^۱ آنچه درباره سرگذشت کتاب‌های کتابخانه ثانوی یا احیاشده این مدرسه از زبان متولی کتابخانه مرعشی در دست است، چنین است:

«در کتابخانه مدرسه مبارکه مؤمنیه در قم که یکی از مدارس علمی بزرگ حوزه علمیه قم و از سوی والد بزرگوارم حضرت آیت‌الله العظمی سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی بازسازی گردیده است، یک کتابخانه‌ای ویژه محصلین این مدرسه مبارکه وجود داشت که بیشتر کتاب‌های آن را که چندین هزار جلد چاپی و چند نسخه خطی بود از سوی مرحوم والد بزرگوارم به این کتابخانه اهدا گردید. متأسفانه پس از چندی دو نسخه از نسخه‌های خطی آن به سرقت رفت. لذا مرحوم والد تصمیم گرفتند تا بقیه نسخه‌های خطی آن را به کتابخانه بزرگ و جهانی معظم‌له منتقل نمایند»^۲.

این دست‌نویس‌ها هم مهر وقفی آیت‌الله العظمی مرعشی را بر خود دارد و هم دارای یک برگه الصاق شده مبنی بر وقف کتاب‌ها از سوی شیخ رستم قفقازی است. از بین دست‌نویس‌های مورد بحث، اکنون به تصویر دست‌نویس شماره ۲۳۳۵۲ مرعشی دسترسی هست که اخیراً در آن کتابخانه به رؤیت رسیده است. این دست‌نویس که در مطالعات مربوط به پیشینه مدارس قدیم قم نیز حائز اهمیت است، دست‌نویسی از مفتاح‌الفلاح شیخ بهایی است که در غره ماه شوال ۱۰۸۶ ق. به دست علی نقی بن میرکاظم الحسینی نایب در مدرسه جانی‌خانی در قم، از دیگر مدارس عهد صفوی در این شهر که در رقم کاتب از آن به «مدرسه الجانی‌خان» تعبیر شده (مفتاح‌الفلاح، مرعشی، دست‌نویس ۲۳۳۵۲، برگ ۱۰۱؛ نیز ر.ک. تصویر)، کتابت گردیده است. چنان‌که در فهرست کتابخانه آمده، در یک موضع از دست‌نویس، مهر مستطیلی مورد اشاره حک شده که سجع آن چنین است:

«وقف کتابخانه عمومی مدرسه مؤمنیه، تحت نظر حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، قم - کوی سفیداب» (همان، برگ ۱۰۱؛ ر.ک. تصویر ۳).

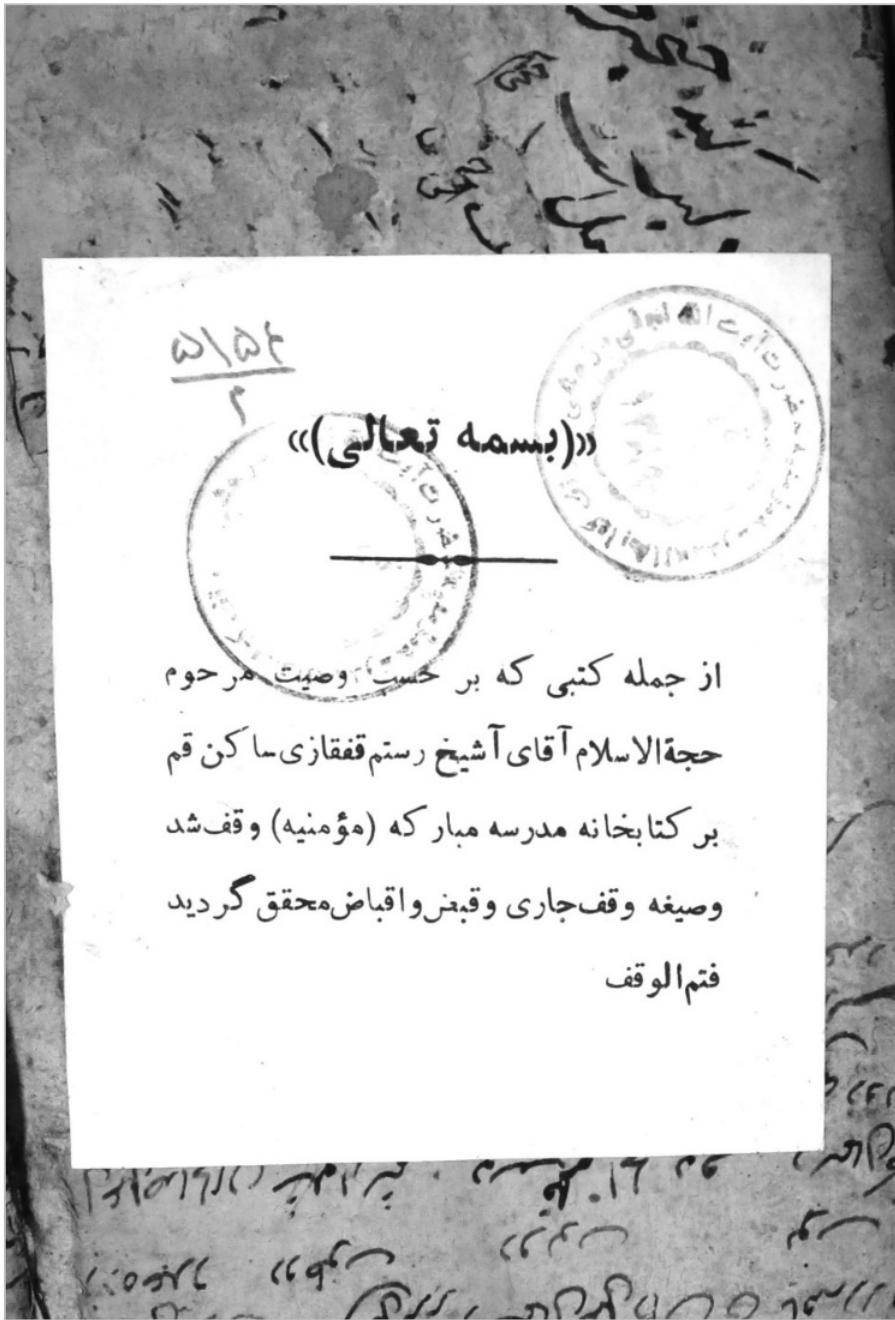
همچنین برگه الصاقی توصیف شده، در آغاز دست‌نویس قرار گرفته که محتویات آن چنین است:

«بسمه تعالی - از جمله کتبی که بر حسب وصیت مرحوم حجت‌الاسلام آقای آشیخ رستم قفقازی ساکن قم بر کتابخانه مدرسه مبارکه "مؤمنیه" وقف شد و صیغه وقف جاری و قبض و اقباض محقق گردید. فتمّ الوقف.» (همان، چسبانده شده در درون جلد دست‌نویس. ر.ک. تصویر ۲).^۳

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۲۸، صص ۱۱۳-۱۱۴؛ همان، ج ۴۹، صص ۴۰۴-۴۰۵؛ همان، ج ۵۹، ص ۶۳.

۲. همان، ج ۴۹، ص ۴۰۵.

۳. درباره این دست‌نویس، ر.ک. همان، ج ۵۹، ص ۶۳.



- تصویر ۲. مفتاح الفلاح، شیخ بهایی، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، دست نویسی شماره ۲۳۳۵۲، مورخ غزه سؤال ۱۰۸۶ق، کتابت شده در مدرسه جانی خان / جانی خانی، از کتب وقفی آیت الله العظمی مرعشی بر مدرسه مؤمنیه (بعدها انتقال یافته به کتابخانه مرعشی)، برگه الصافی مبنی وقف اولیه.



تصویر ۳. مفتاح الفلاح، شیخ بهایی، کتابخانه آیت اللہ العظمیٰ مرعشی نجفی، دست نویس شماره ۲۳۳۵۲، مورخ غزوة شوال ۱۰۸۶ق، رقم کاتب



تصویر ۴. شرح الشافیه، دست‌نویس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۱۰۰۹۰، مورخ ۱۱۴۶ق. در مدرسه مؤمنه [احتمالاً همان مدرسه مؤمنیه]

سندی قدیم از حیات علمی مدرسه مؤمنیه در ۱۱۴۶ق.

نکته مهم درباره مدرسه مؤمنیه، به سابقه حیات علمی آن در ۱۱۴۶ق. بازمی‌گردد که از طریق دست‌نویسی که در آن تاریخ در مدرسه مزبور کتابت شده به دست می‌آید؛ دست‌نویسی از شرح الشافیة جاربردی در علم صرف که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۱۰۰۹۰ محفوظ است و آن را محمدمقیم بن محمدزمان حسنی لارجانی نیاکی در ۱۳ شوال ۱۱۴۶ق. در مدرسه «مؤمنه» قم کتابت کرده است. این دست‌نویس را در سال‌های اخیر استاد زنده‌یاد، دکتر ناصر کاتوزیان به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران اهدا کرده است.^۱ چنین است رقم کاتب در برگ پایانی دست‌نویس:

«قد اتفق الفراغ من تحریر الكتاب المسمی بالشرح الشافیة تصنیف أحمد بن الحسن الجاربردی... يوم الجمعة ثلث عشر شهر شوال المکرم و أنا المشتاق إلى لقاء الله، المذنب، محمدمقیم ابن محمدزمان الحسنی اللارجانی نیاکی، اللهم اغفر لی و لوالدی و لجميع المؤمنین و المؤمنات بحق محمد و آله، تمت بعون الملك الوهاب فی دارالمؤمنین قم فی مدرسة مؤمنة سنة مائة و أربعون و ست بعد الألف، سنة ۱۱۴۶» (ر.ک. تصویر ۴ در ص قبل).^۲

اگر این مدرسه «مؤمنه» قم که دست‌نویس دانشگاه در ۱۱۴۶ق. در آن کتابت شده همان مدرسه مؤمنیه کوی سفیداب باشد، باید اعلام کرد که از طریق این دست‌نویس می‌توان دریافت که مدرسه مزبور در آن تاریخ مدرسه «مؤمنه»، و نه «مؤمنیه»، نامیده می‌شده است.^۳

یادداشتی از یکی از سادات مکتب‌دار قم، نوشته‌شده در کوی سفیداب در ۱۳۴۰ق.

درباره یادداشت‌های تملک ثبت‌شده در دست‌نویس‌ها و کتب چاپی، لازم است در پژوهش‌های مرتبط با قم بیش از این جستجو شود. بسیاری از این یادداشت‌ها اغلب در فهرس انعکاس نیافته و ارزش آن‌ها نادیده گرفته شده، و بیشتر آن‌ها بر روی دست‌نویس‌های کتابخانه‌های قم (اغلب مرعشی، آستانه حضرت معصومه^(س)، مرکز احیاء میراث اسلامی، گلپایگانی، فیضیه و مسجد اعظم) قابل‌بازیابی است و استخراج آن‌ها بایستی در یک کارگروه پژوهشی صورت گیرد.

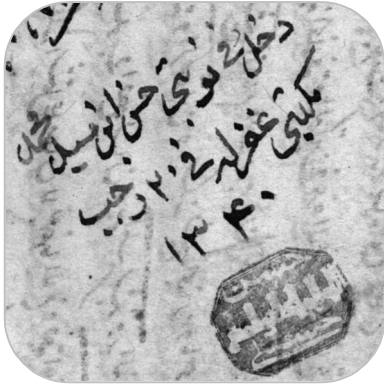
در اینجا برای نمونه، یک یادداشت تملک مهم از یکی از سادات ساکن قم موسوم به «آقا سید حسن بن سید محمد حسینی مکتبی» متعلق به ۲۰ رجب ۱۳۴۰ق. بررسی می‌شود که می‌توان از آن نکاتی به دست آورد. این یادداشت بر روی دست‌نویس شماره ۱۱۷۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

۱. برای آگاهی از سایر مشخصات دست‌نویس، ر.ک. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۱۹، صص ۶۶-۶۸.

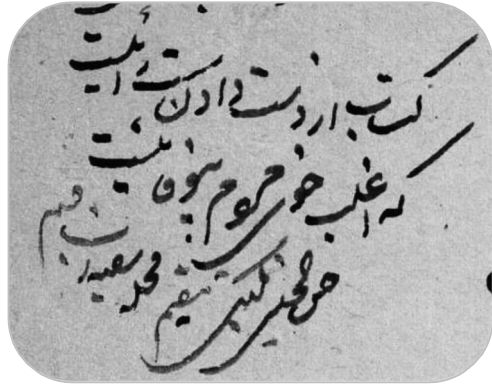
۲. در فهرست دانشگاه، به‌جای درج نام درست کاتب، محل کتابت و تاریخ دقیق کتابت، چنین آمده است: محمدمقیم بن محمدزمان حسنی لارجانی نیاکی در ۱۳ شوال ۱۱۴۱ق در مدرسه «مؤمنه»؛ که هیچ‌یک دقیق و درست نیست و لازم است اصلاح شود.

۳. باید در نظر داشت که عنوان «مدرسه مؤمنیه» انحصاری به مدرسه مؤمنه/ مؤمنیه قم ندارد، و هنگام بازیابی اسناد و دست‌نویس‌ها به قصد یافتن نکات تکمیلی در آینده، لازم است به این نکته توجه شود. در واقع در عهد صفوی، در نهاوند نیز مدرسه‌ای با همین نام وجود داشته که برای نمونه دست‌نویس مجموعه‌ای شماره ۳۶۲۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، در ۱۱۳۱ق (تاریخ چند بخش از آن) به دست عبدالرحیم بن حاجی محمدشریف نهاوندی در آن مدرسه کتابت شده است (فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۲، صص ۲۶۲۲-۲۶۲۳).

ثبت شده که دست‌نویسی مجموعه‌ای، مشتمل بر غایه السرور فی شرح الشذور از جلدکی به عربی (در موضوع کیمیا)^۱ و دو رساله کیمیایی از محمدکثیر نوری سفیان^۲ و الدرّ الممتخب جلدکی^۳ است.



■ همان، ۶الف، برگ عنوان دست‌نویس، یادداشت همو (حسن ابن سید محمد مکتبی)، مورّخ ۲۰ رجب ۱۳۴۰ ق. و مهر او



■ مجموعه کیمیایی، دست‌نویس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۱۱۷۸، ۳الف، یادداشت حسن حسینی مکتبی در محله سفیداب قم

براساس یادداشت حاضر، «آقا سید حسن بن سید محمد حسینی مکتبی» در رجب ۱۳۴۰ ق. ساکن یا حاضر در محله سفیداب بوده و در آن زمان دست‌نویس شماره ۱۱۷۸ کتابخانه مرکزی را در تملک داشته است (مجموعه کیمیایی، برگ‌های ۳الف و ۶الف؛ ر.ک. تصاویر).

بعید است بتوان تنها از طریق نام پدر او، یعنی سید محمد، نشانی منزل خانوادگی وی را براساس اطلاعات موجود در «کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم» به دست آورد. زیرا توقع می‌رود که در فاصله ۱۲۸۵ ق. تا ۱۳۴۰ ق.، عمر بیش از دو نسل در این خاندان گذشته باشد؛ و احتمالاً اگر نام جد آقا سید حسن نیز در اختیار می‌بود و در صورتی که ایشان از ۱۲۸۵ ق. در سفیداب ساکن می‌بوده‌اند، انتظار می‌رفت که محلّ تقریبی منزل ایشان در محله مزبور از روی «کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم» به دست آید. مع الوصف، دست‌کم می‌توان حدس زد که نسبت «مکتبی» برای آقا سید حسن حسینی، نشان‌دهنده شغل «مکتب‌داری» برای اوست، و شاید از این طریق معلوم شود که دست‌کم یک «مکتب/مکتب‌خانه» در حوالی ۱۳۴۰ ق. در محله سفیداب دایر بوده است.

در محله بزرگ سنگ‌بند، که سفیداب بخشی از آن بوده، کوچه‌ای به نام «کوچه حاج حسن مکتب‌دار» وجود داشته که احتمالاً نباید ارتباطی با کاتب دست‌نویس دانشگاه تهران داشته باشد. زیرا طبق توصیف گرامی، پژوهشگر دقیق‌النظر محلات قم در روزگار معاصر، وضعیت آن کوچه

۱. فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۶، صص ۲۳۱۹ - ۲۳۲۱.

۲. همان، ج ۶، ص ۲۲۶۵.

۳. همان، ج ۶، ص ۲۲۱۳.

در دهه نود قرن خورشیدی سابق، به این صورت بوده است: «کوچه حاج حسن مکتبدار، کنار قنّادی کامران بود. ساکنان کوچه: حاج حسن، مکتبدار معروف» و برخی دیگر^۱. بنابراین، اگر مقصود از «مکتبدار معروف»، فردی از مکتبداران قم در عهد پهلوی اول یا دوم باشد، او نمی‌توانسته همان کاتب دست‌نویس دانشگاه داشته باشد که در ۱۳۴۰ق. زنده بوده است.

منابع

- تاریخ قم، حسن بن محمد بن حسن بن سائب بن مالک اشعری قمی، ترجمه تاج‌الدین حسن بن بهاء‌الدین علی بن حسن بن عبدالملک قمی، تحقیق محمدرضا انصاری قمی، قم، کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۸۵.
- تاریخ قم، شیخ محمدحسین ناصرالشریعه، با مقدمه و تعلیق و اضافات علی دوانی، قم، چاپ حکمت، ۱۳۴۲ش. [تاریخ مقدمه].
- تحفة الفاطمیین فی ذکر أحوال قم و القمّیین، حسین بن محمدحسن قمی (مفلس)، تحقیق: محمدحسین درایتی، با اشراف سید محمود مرعشی، قم، نور مطاف، ۱۳۹۱ش، ج ۴.
- تربت پاکان، آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دارالمؤمنین قم، [سید حسین] مدرّسی طباطبایی، قم، چاپخانه مهر، شهریور ۲۵۳۵ [= ۱۳۵۵ش.]. ج ۲.
- راهنمای جغرافیای تاریخی قم [مجموعه متون و اسناد]، [سید حسین] مدرّسی طباطبایی، قم، چاپخانه حکمت، مهرماه ۲۵۳۵ = شوال ۱۳۹۶ق. [= ۱۳۵۵ش.].
- شجره‌نامه خاندان بزرگ برقی، سید محمد مهدی برقی، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۸۸ش. [تاریخ مقدمه].
- شرح الشافیه، جاربردی، دست‌نویس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۱۰۰۹۰، مورّخ ۱۳ شوال ۱۱۴۱ق.، کاتب: محمدمقیم بن محمدزمان حسینی ارجانی نباکی.
- مجموعه کیمیایی، دست‌نویس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۱۱۷۸ (مجلد ۶، ص ۲۲۶۵)
- فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ج ۳، بخش ۴ (مجلد ۶)، ۱۳۳۵ش.
- فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ش، ج ۱۲.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، سید محمود مرعشی و گروه فهرست‌نگاران کتابخانه، قم، کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۹ش، ج ۲۸.
- همان، سید محمود مرعشی نجفی، با همکاری محمدحسین امینی، ۱۳۹۷ش، ج ۴۹.
- همان، سید محمود مرعشی، با همکاری محمدحسین امینی، ۱۴۰۱ش، ج ۵۹.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، فریبا افکاری، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی - کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۹۱ش، ج ۱۹.
- قم‌نامه (مجموعه مقالات و متون درباره قم)، به کوشش [سید حسین] مدرّسی طباطبایی، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی مرعشی، ۱۳۶۴.
- کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم، سرشماری جمعیت عهد ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۸۵ق.)،

- به انضمام کتابچه‌های سیاقی - دیوان شهر قم (قرن ۱۲ - ۱۳ ق.) و مقدمه‌ای در علم سیاق، تصحیح و بازخوانی: محسن روستایی - حسین احمدی رهبریان، قم، نور مطاف، ۱۳۹۷ ش.
- «کتابچه تفصیل احوالات دارالایمان قم»؛ ر.ک. راهنمای جغرافیای تاریخی قم.
 - «کتاب‌فروشی‌های قم تا ۱۳۵۷ ش.»، جواد بشری، در: کتاب‌فروشی؛ یادنمای بابک افشار، به‌خواستاری ایرج افشار، با همکاری عبدالحسین آذرنگ - علی دهباشی - سید فرید قاسمی - نادر مطلبی کاشانی، تهران، شهاب ناقد، ۱۳۸۳ ش.، ج ۱، صص ۱۲۹ - ۱۶۸.
 - محلات قدیم قم، ابوالحسن گرامی، قم، نصایح، ۱۳۹۷ ش.
 - مفتاح الفلاح، شیخ بهایی، دست‌نویس کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، شماره ۲۳۳۵۲، مورخ غره شوال ۱۰۸۶ ق.، کاتب: علی نقی بن میرکاظم الحسینی نایجی.

